

УДК 346.26:334.012.63:330.131.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.2.4>

ОБ'ЄКТНИЙ СКЛАД ПРАВОВІДНОСИН З РЕЛОКАЦІЇ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ ПІД ВПЛИВОМ ЕКОНОМІЧНО-НЕБЕЗПЕЧНИХ ПОДІЙ

Єршова Ю.О.,
*здобувачка вищої освіти ступеня доктора філософії
Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Макутова Національної академії наук України»
ORCID: 0009-0005-5096-4953
e-mail: julika.yershova@gmail.com*

Єршова Ю.О. Об'єктний склад правовідносин з релокації суб'єктів господарювання під впливом економічно-небезпечних подій.

У статті досліджується об'єктний склад правовідносин, що виникають у процесі релокації суб'єктів господарювання під впливом економічно-небезпечних подій, зокрема в умовах повномасштабного вторгнення російської федерації. Релокація розглядається як комплексне явище, що охоплює матеріальні активи підприємства (виробниче обладнання, фонди, сировину, готову продукцію), трудову функцію працівників та об'єкти публічного інтересу (збереження робочих місць, задоволення критичних потреб населення, захист стратегічних активів).

Акцент зроблено на системному підході до визначення та правового забезпечення об'єктів релокаційних правовідносин, що дозволяє виявити їх взаємозв'язок та вплив на стабільність господарського обороту. Проаналізовано юридичні механізми захисту власності та трудових прав під час переміщення бізнесу (порядок переведення персоналу, державну підтримку внутрішньо переміщених осіб, особливості при зміні юридичної адреси підприємства тощо).

Особлива увага приділяється аналізу нормативно-правової бази, що регулює релокацію підприємств. Так, було досліджено особливості законодавчого регулювання оренди державного та комунального майна, податковий облік, механізми співпраці з державними органами, транспортними та поштовими операторами. Висвітлено соціально-правові аспекти релокації, включно із забезпеченням житлом, адаптацією та інтеграцією персоналу, залученням нових трудових ресурсів у приймаючих територіальних громадах.

Додатково розглянуто правові наслідки зміни договірних зобов'язань у період воєнного стану та шляхи забезпечення балансу між приватними інтересами бізнесу й публічними інтересами держави. На основі проведеного аналізу запропоновано комплекс правових механізмів і практичних рекомендацій, спрямованих на підвищення ефективності державної підтримки.

Результати дослідження можуть бути використані науковцями, практиками у сфері господарського й трудового права, державними службовцями, а також бізнес-структурами, зацікавленими у розвитку механізмів релокації в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення економіки України.

Ключові слова: релокація, суб'єкти господарювання, економічно-небезпечні події, російсько-українська війна, працівники, бізнес, правовідносини, господарська (економічна) діяльність, воєнний стан, державна підтримка.

Yershova Yu.O. Objective composition of legal relationships regarding the relocation of business entities under the influence of economically dangerous events.

The article examines the objective composition of legal relationships arising in the process of business entity relocation under the influence of economically hazardous events, particularly in the context of the full-scale invasion by the Russian Federation. Relocation is considered as a complex phenomenon encompassing the material assets of the enterprise (production equipment, funds, raw materials, and finished products), the labor function of employees, and objects of public interest (preservation of jobs, fulfillment of critical societal needs, protection of strategic assets).

The focus is on a systemic approach to the identification and legal regulation of the objects of relocation-related legal relations, which allows revealing their interconnections and impact on the stability of economic circulation. The article analyzes legal mechanisms for protecting property and labor rights during business relocation (procedures for employee transfers, state support for internally displaced persons, specifics related to changes in the legal address of enterprises, etc.).

Particular attention is paid to the analysis of the regulatory framework governing enterprise relocation. The study examines the specifics of legislation on the lease of state and municipal property, tax accounting, mechanisms for cooperation with state authorities, transport and postal operators. Socio-legal aspects of relocation are highlighted, including housing provision, adaptation and integration of personnel, and the engagement of new labor resources in host territorial communities.

Additionally, the legal consequences of changes in contractual obligations during martial law and ways to ensure a balance between private business interests and public interests of the state are considered. Based on the analysis, a set of legal mechanisms and practical recommendations aimed at enhancing the effectiveness of state support is proposed.

The research results may be utilized by scholars, practitioners in the fields of commercial and labor law, government officials, and business entities interested in developing effective relocation mechanisms under conditions of wartime and post-war economic recovery in Ukraine.

Key words: relocation, business entities, economically hazardous events, Russo-Ukrainian war, employees, business, legal relations, economic activity, martial law, state support.

Постановка проблеми. У класичній теорії права об'єктом правовідносин є те благо чи інтерес, з приводу якого суб'єкти вступають у правовідносини та реалізують свої права й обов'язки. Тобто, об'єкт – це «матеріальні або нематеріальні блага, задля одержання, передачі або використання яких виникають права і обов'язки учасників правовідносин» [1]. Об'єкт правовідносин слід відрізняти від його суб'єктів (носіїв прав та обов'язків) і змісту (сукупності самих цих прав та обов'язків).

У контексті релокації суб'єктів господарювання під впливом економічно небезпечних подій, зокрема переміщення підприємств на більш безпечні території внаслідок повномасштабного вторгнення російської федерації, коло об'єктів правовідносин набуває особливого, комплексного характеру. По-перше, до нього входять матеріальні ресурси підприємства, насамперед виробничі фонди, обладнання, сировина, готова продукція, інше майно, що підлягає перевезенню. По-друге, важливим об'єктом є трудова функція працівників, їхня праця, адже релокація суб'єкта господарювання зачіпає трудові відносини (місце роботи, зайнятість). По-третє, можна говорити про об'єкти публічного інтересу, зокрема збереження робочих місць, забезпечення критичних потреб населення, захист стратегічних активів тощо. В умовах воєнного стану всі ці об'єкти мають специфічні риси. Вони перебувають під ризиком фізичного знищення чи втрати контролю, їхнє своєчасне переміщення стає питанням виживання бізнесу і економічної стабільності держави [2; 3; 4]. Відтак держава запроваджує спеціальні правові механізми, аби забезпечити збереження зазначених благ. Отже, актуальність дослідження зумовлена необхідністю детального розгляду основних категорій об'єктів правовідносин з релокації (релокаційних правовідносин), що виникають у процесі переміщення бізнесу з однієї місцевості в іншу, а також правових аспектів, пов'язаних із цими відносинами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання релокації суб'єктів господарювання з 2022 року активно розглядається у вітчизняній науковій доктрині. Зокрема, окремі аспекти релокації бізнесу досліджували такі науковці, як: В. Бойко, Л. Бойко, Т. Гудіма, Р. Кірін, Р. Ширшикова, І. Химич, Я. Петруненко, А. Сошников, Н. Горностай, О. Михальченкова, Л. Євчук, Ю. Гусаков та інші. Водночас, об'єкти правовідносин з релокації суб'єктів господарювання не було предметом окремого дослідження.

Метою статті є дослідження об'єктного складу правовідносин з релокації суб'єктів господарювання під впливом економічно-небезпечних подій та виявлення правових механізмів, що забезпечують захист інтересів бізнесу і держави в умовах російсько-української війни та повоєнного періоду.

Результати дослідження. Аналіз об'єктів правовідносин з релокації бізнесу доцільно розпочати з матеріальних активів підприємства. До цієї групи належать виробниче обладнання, фонди, сировина, готова продукція та інше майно, переміщення яких є вихідною передумовою реалізації

самої релокації. Однією з ключових категорій тут виступає виробниче обладнання та інші технічні засоби, без яких неможливе відновлення виробничого процесу. Перенесення цих матеріальних активів охоплює комплекс дій: демонтаж, транспортування і монтаж обладнання, перевезення машин, приладів, оргтехніки, сировини й товарних запасів на нове місце. Кожен із цих етапів супроводжується певними викликами – від ризиків пошкодження майна чи втрати його вартості до визначення юридичної відповідальності за неналежне збереження і транспортування. Серед основних можна виокремити наступні аспекти. По-перше, необхідно забезпечити технічно правильний демонтаж і пакування устаткування, аби мінімізувати ризики його пошкодження під час транспортування. По-друге, слід організувати процес перевезення з урахуванням обмежень руху, що діють в умовах воєнного стану, а також небезпеки знищення чи пошкодження вантажів унаслідок обстрілів. Це зумовлює потребу в погодженні логістичних маршрутів із військовими адміністраціями, а в окремих випадках – і з військовим командуванням. По-третє, особливого значення набуває належне документальне оформлення, зокрема складання актів інвентаризації та актів приймання-передачі майна перед відправленням [5], що дає змогу чітко зафіксувати перелік і стан активів. Належне документування виступає важливим інструментом захисту права власності, адже перевезене обладнання та інше устаткування зберігає статус власності підприємства, а підтверджувальні документи знижують ризики пред'явлення сторонніх претензій або втрати інформації про активи.

Окрему категорію становлять товарно-матеріальні цінності, що зберігаються на складах, а також сировина і готова продукція. Їх переміщення потребує ретельного обліку та маркування кожної партії ще на етапі відправлення, що унеможливило виникнення нестачі чи плутанини. Відповідальність за втрату або пошкодження вантажу в процесі перевезення, як правило, покладається на перевізника на підставі договору перевезення, або ж на страховика – у випадку, якщо вантаж застраховано. Поряд із приватними перевізниками суттєву роль у релокації відігравали державні оператори, залучені в межах урядових програм підтримки. Так, з 2022 року до перевезень релокованих підприємств були залучені АТ «Укрзалізниця» та АТ «Укрпошта», які діяли відповідно до положень постанови Кабінету Міністрів України «Про особливості роботи акціонерного товариства «Укрпошта» в умовах воєнного стану» № 305 від 17.03.2022 р. [6] та розпорядження Уряду України «Про затвердження плану невідкладних заходів з переміщення у разі потреби виробничих потужностей суб'єктів господарювання з територій, де ведуться бойові дії та/або є загроза бойових дій, на безпечну територію» від 25 березня 2022 р. № 246-р [7]. Так, наприклад, завдяки реалізації цих ініціатив майно українських підприємств перевозилося залізницею безоплатно на підставі затвердженого Міністерства економіки України переліку. Фактично, держава взяла на себе логістичну підтримку (залізниця стала основним перевізником, а поштовий оператор допомагав із довозенням обладнання до станції, оформленням накладних і документів для компенсації витрат) [8]. Це значно знизило фінансове навантаження на бізнес і пришвидшило евакуацію майна. Водночас важливо враховувати, що специфіка правового режиму майна може істотно відрізнятись залежно від того, чи йдеться про приватні компанії, чи про державні/комунальні підприємства.

У випадку державного майна законодавство вимагає додержання додаткових процедур. Наприклад, для переміщення основних фондів державного підприємства може знадобитися погодження органу управління майном (міністерства, Фонд державного майна та ін.). Якщо ж підприємство орендує державне або комунальне майно, то виникає питання плати за оренду під час простою або переміщення. У 2022 році Кабінет Міністрів України своєю постановою «Про особливості оренди державного та комунального майна у період воєнного стану» № 634 від 27 травня 2022 року врегулював питання орендної плати. Зокрема, було передбачено можливість тимчасово звільнення від орендної плати для орендарів державного і комунального майна, що не можуть його використовувати [9;10], тобто введено механізм, за яким орендарям у зоні бойових дій або на окупованих територіях орендна плата не нараховується з початку війни. На місцевому рівні органи місцевого самоврядування також ухвалювали рішення про звільнення бізнесу від орендної плати за приміщення, які перебувають у комунальній власності (наприклад, рішенням сільських і міських рад запроваджувались так звані «орендні канікули» на період воєнного стану) [11; 12; 13]. Для майна, що перебуває у приватній власності релокація формально є не обмеженою (власник вільний перевезти своє майно). Водночас, якщо майно перебуває у заставі (наприклад, обладнання придбане в кредит та передане під заставою), не-

обхідною є взаємодія з кредитором (наприклад, банківською установою) для погодження зміни місцезнаходження предмета застави.

З огляду на надзвичайні обставини (повномасштабне вторгнення російської федерації), держава запровадила програму сприяння переміщенню бізнесу. Для координації дій різних органів влади у Міністерстві економіки України (наразі Міністерство економіки, довкілля та сільського господарства України) було утворено робочу групу, а по кожній заявці на релокацію бізнесу закріплювався координатор та відповідальна обласна військова адміністрація (з приймаючого регіону), а також координатор від цієї адміністрації. Важливу роль відіграли також органи місцевого самоврядування та місцеві органи виконавчої влади на приймаючій території, які сприяли пошуку виробничих площ, забезпеченню підключення необхідних комунікацій та розселенню персоналу тощо [8]. Слід відзначити, що переміщення майна поєднало як приватний інтерес бізнесу, який власне був спрямований на збереження своїх активів, так і публічний інтерес держави та суспільства, який був направлений на необхідність збереження економічного потенціалу. Основна релокації виробничих потужностей відбувалась у перші роки дії відповідної урядової програми релокації, результати якої є досить значними. Так, наприклад тільки за перший рік реалізації цієї програми було переміщено 800 підприємств, із яких 623 вже відновили економічну діяльність [14]. Це підтверджує ефективність комплексу заходів (від логістичних до нормативних).

Необхідно враховувати, що у більшості релокованих підприємств частина майна залишається на тимчасово окупованих територіях або в районах, де тривають бойові дії. Зокрема, частину майна не вдалося перемістити через необхідність термінової релокації, захоплення виробничих чи офісних приміщень військовими формуваннями російської федерації, а також через відсутність технічної чи фізичної можливості вивезення обладнання чи іншого майна. Попри відсутність фактичної можливості користування та розпорядження цим майном, право власності на нього зберігається за підприємством відповідно до українського законодавства. У випадках, коли йдеться про виробничі комплекси чи офісні приміщення, окупаційна влада вдається до незаконних заходів «націоналізації» або передання майна іншим особам, що співпрацюють з окупаційними адміністраціями. У перспективі деокупації відповідних територій постане завдання юридичного підтвердження прав власності, ймовірно через судові механізми та процедури відшкодування збитків за рахунок російської федерації. Вже нині здійснюється документування та фіксація завданих збитків, що слугуватиме доказовою базою для майбутніх позовів.

Водночас, релокація суб'єктів господарювання стосується не лише майна підприємства, а й людей (працівників). Особливу увагу слід приділити питанню переведення працівників. Розпочнемо з юридичних наслідків зміни місця роботи. Коли підприємство змінює локацію, постає питання трудових відносин (чи поїдуть наймані працівники разом із ним?). За загальним правилом переведення працівника на роботу в іншу місцевість допускається лише за його згодою (стаття 32 Кодексу законів про працю України) [15]. При цьому «інша місцевість» визначається як інший населений пункт. Отже, якщо підприємство переїздить в інше місто чи область, працівники мають право відмовитись переїжджати. У разі згоди працівника його переводять на ту саму посаду або пропонують рівнозначну роботу на новому місці (оформлюється заява та наказ про переведення). Якщо ж працівник відмовляється переїхати разом із підприємством, роботодавець вправі розірвати з ним трудовий договір на підставі пункту 6 частини першої статті 36 Кодексу законів про працю України (відмова від продовження роботи у зв'язку з переїздом підприємства) з виплатою вихідної допомоги [15]. Таким чином, можна зробити висновок, що у разі релокації підприємства працівники всупереч їх волі не можуть бути переміщені, своєю чергою, і підприємство не зобов'язане забезпечувати збереження дистанційного робочого місця, у разі припинення економічної діяльності підприємства за попередньою адресою.

Слід підкреслити, що у період воєнного стану діють спеціальні правила, визначені Законом України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15.03.2022 № 2136-IX [16], якими пом'якшено низку положень Кодексу законів про працю України, що надало роботодавцям більшу гнучкість у вирішенні кадрових питань. Так наприклад, було скасовано обов'язок повідомляти працівника за 2 місяці про зміну істотних умов праці (наразі достатньо зробити це до запровадження нових умов). Також допускається тимчасове переведення працівника без його згоди на іншу роботу (не обумовлену трудовим договором), якщо це необхідно для ліквідації наслідків бойових дій або інших загроз та якщо нова робота не протипоказана за станом здоров'я. Важливим є те, що навіть у цих випадках заборонено переведення без згоди в іншу місцевість, де тривають

активні бойові дії [16]. Отже, Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» дозволив роботодавцям більш гнучко змінювати функціонал працівників (наприклад, залучити їх до відновлення пошкоджених об'єктів або до нових ділянок роботи), але водночас не скасував принцип добровільності саме щодо переїзду на інше постійне місце роботи. Крім того, цим законом запроваджено досить цікавий механізм «призупинення дії трудового договору», коли внаслідок бойових дій роботодавець не може забезпечувати роботою і виплачувати зарплату, договір може бути призупинений на час воєнного стану. Зазначений механізм передбачає можливість для працівника тимчасово не виконувати трудові обов'язки, а для роботодавця не здійснювати виплату заробітної плати. Водночас обидві сторони зберігають намір відновити повноцінну співпрацю в майбутньому після стабілізації ситуації в державі, регіоні чи на підприємстві. На практиці призупинення дії трудового договору застосовувалося щодо працівників підприємств, які опинилися на тимчасово окупованих територіях або в зоні бойових дій та не здійснили релокацію.

Умови воєнного стану суттєво трансформували підходи до організації праці, особливо на релокованих підприємствах. Втрата кадрового потенціалу постала як одна з ключових проблем, співмірна з втратою матеріальних ресурсів, що безпосередньо позначається на ефективності економічної діяльності та стійкості бізнесу загалом.

Релокація підприємства може здійснюватися у різних формах. Переміщення може охоплювати весь трудовий колектив або його значну частину, що фактично унеможливує продовження економічної діяльності на попередньому місці. Можливе й часткове переміщення, коли частина персоналу переводиться в іншу місцевість, а інша продовжує працювати на колишньому місці [17].

Щодо працівників, які погодилися релокуватися разом із підприємством, видається наказ про переведення до нової місцевості (або про відрядження, якщо йдеться про тимчасову ротацію). На новому місці за ними зберігаються попередні умови оплати праці та посади, якщо інше не визначено за їхньою згодою. У випадках, коли пропонується нижча посада, змінений функціонал чи знижена оплата, така зміна можлива виключно за згодою працівника. При цьому Кодекс законів про працю України (стаття 114) гарантує збереження середнього заробітку протягом двох тижнів після переведення на нижче оплачувану роботу. Варто також підкреслити, що громадяни, які здійснили переміщення та пройшли реєстрацію як внутрішньо переміщені особи, отримали право на додаткову державну підтримку у вигляді допомоги на проживання. Виплати становили 2000 грн для дорослих та 3000 грн для дітей і осіб з інвалідністю відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання виплати допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам» від 20 березня 2022 р. № 332 [18].

Своєю чергою, працівникам, які відмовилися їхати, надається всі належні виплати при звільненні (вихідна допомога при звільненні, компенсація за невикористанні дні відпустки тощо), а надалі такі особи матимуть змогу зареєструватися як безробітні, а відповідно і отримувати державну допомогу по безробіттю відповідно до Порядку надання допомоги по безробіттю, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України [19]. Хоча Порядок надання допомоги по безробіттю визначав особливості її отримання внутрішньо переміщеними особами, а також тими, хто перебуває на територіях територіальних громад, де ведуться воєнні (бойові) дії або які перебувають під тимчасовою окупацією (строки отримання та розміри виплат), водночас доцільно порушити питання щодо підвищення розмірів та строків виплати допомоги по безробіттю для осіб, звільнених із релокованих підприємств (наприклад, протягом одного року з моменту переміщення), а також для колишніх працівників підприємств, що зазнали переміщення.

Релокація суб'єктів господарювання має виразний соціальний вимір, що охоплює питання житла, інтеграції та підтримки працівників. Одним із ключових викликів виступає забезпечення персоналу житлом на новому місці. Зазначений аспект був врахований в урядових програмах, у межах яких обласні військові адміністрації спільно з органами місцевого самоврядування організовували розселення працівників та членів їхніх сімей у гуртожитках, готелях чи приватному секторі, у тому числі на пільгових умовах [8; 20]. З позиції соціально відповідальної поведінки бізнесу роботодавцям доцільно передбачати внутрішні компенсаційні механізми для покриття витрат працівників на оренду житла. У випадках, коли це можливо, може застосовуватися практика надання службового житла, що сприяє збереженню кадрового потенціалу та підвищує рівень соціальної захищеності персоналу [21]. Такі заходи не лише полегшують адаптацію працівників на новому місці, а й підвищують їхню лояльність до підприємства, що, у свою чергу, зміцнює стабільність його функціонування як у період релокації, так і в подальшій діяльності.

Важливим фактором забезпечення стійкості релокованих підприємств стало залучення нових трудових ресурсів, як за рахунок місцевого населення, так і внутрішньо переміщених осіб. У 2022 році Урядом України було запущено програму компенсацій для роботодавців, які наймають на роботу внутрішньо переміщених осіб (виплата 6 500 грн щомісяця за кожну працевлаштовану внутрішньо переміщену особу протягом перших кількох місяців) [22; 23]. Це стимулювало бізнес посилити трудові колективи кваліфікованими кадрами. Крім того, Державна служба зайнятості активно надавала підтримку релокованим підприємствам із підбором нових кадрів на місці та перепідготовкою [24; 25]. Такі заходи полегшують інтеграцію, адже працівники адаптуються до нових умов, громади отримують нові робочі місця, а підприємства – підтримку в налагодженні роботи.

Окремо варто згадати гарантії і компенсації при переїзді працівників, передбачені законодавством ще до запровадження воєнного стану. Стаття 120 Кодексу законів про працю України та положення постанови Кабінету Міністрів України «Про гарантії та компенсації при переїзді на роботу в іншу місцевість» №255 від 02 березня 1998 встановлюють, що у разі переведення працівника на роботу в іншу місцевість разом із підприємством роботодавець власним коштом оплачує: а) вартість проїзду працівника і членів його сім'ї до нового місця; б) витрати на перевезення майна (до 500 кг на працівника + 150 кг на кожного члена сім'ї); в) добові за час дороги; г) одноразову допомогу (працівнику – в розмірі місячного окладу, кожному члену сім'ї – 25% цієї суми); д) збереження середньої зарплати за дні збору і влаштування на новому місці (до 6 днів) та за час в дорозі [26]. Ці гарантії є суттєвою підтримкою для працівників, що змінюють місце проживання.

Також слід звернути увагу на додаткові інструменти підтримки працівників, які компанії впроваджували на добровільній основі. До таких заходів належать авансова виплата та збереження заробітної плати на найближчий період, одноразові виплати для покриття витрат на переїзд, пакети екстреної медичної допомоги з необхідними продуктами та засобами першої потреби, а також організація гарячої лінії для співробітників, яка надає консультації з юридичних та імміграційних питань, допомагає у перетині кордону, отриманні медичної чи психологічної допомоги, продовольчої підтримки або пошуку колег [27].

Таким чином, релокація бізнесу здійснюється з урахуванням інтересів як працівників, так і роботодавців, забезпечуючи баланс між збереженням кадрового потенціалу та сталістю діяльності підприємства в нових умовах.

Окремої уваги заслуговує питання зміни адреси ведення діяльності. Юридична адреса (місцезнаходження) підприємства вноситься до Єдиного державного реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань (далі – Єдиний державний реєстр) і, як правило, збігається з місцем фактичного управління бізнесом. Також все частіше спостерігаються випадки, коли місце фактичного управління бізнесом відрізняється від місцезнаходження його виробничих потужностей. При переміщенні на нову постійну локацію до іншої адміністративно-територіальної одиниці підприємство зобов'язане внести зміни до Єдиного державного реєстрі, зокрема подати державному реєстратору заяву про державну реєстрацію змін до відомостей про юридичну особу, що містяться в Єдиному державному реєстрі (про зміну місцезнаходження) [28; 29]. В умовах воєнного стану Міністерство юстиції України спростило цю процедуру. Тобто, якщо раніше зміна юридичної адреси могла проводитись тільки через реєстратора за старим місцем, то наразі дозволено подавати документи за місцем релокації (через державних реєстраторів у приймаючих регіонах) або онлайн через портал Дія. Також було скасовано деякі адміністративні збори, що дозволило зменшити фінансове навантаження на бізнес, який вже зазнав ураження.

Наступним кроком є врахування наслідків зміни юридичної адреси для оподаткування. Зміна юридичної адреси підприємства зумовлює зміну його обліку в органах Державної податкової служби. Податкова адреса юридичної особи відтепер закріплюється за новим територіальним органом податкової служби (далі – контролюючий орган). Відповідно, податок на доходи фізичних осіб із заробітних плат найманих працівників, які сплачуються до місцевих бюджетів, тепер надходитимуть до бюджет нового регіону. Це створює проблему для територіальної громади, з якої підприємство вибуло, оскільки вона втрачає відповідні податкові надходження. Щодо інших податків, зокрема податку на прибуток, податку на додану вартість, їх сплата не залежить від місцезнаходження, але змінюється контролюючий орган. Підприємства після переїзду мають повідомити контролюючий орган про зміну місця обліку і можуть пройти звірку стану розрахунків

за податками, аби уникнути накладення штрафів за несвоєчасні подачі звітності у перехідний період.

Окрім податкових питань, релокація підприємства може вимагати оновлення ліцензій, дозволів і банківських рахунків. Якщо діяльність підприємства підлягає ліцензуванню (наприклад, виробництво ліків, охоронна діяльність, перевезення небезпечних вантажів тощо), релокація суб'єкту господарювання може потребувати внесення змін до умов ліцензії – нову адресу виробничих приміщень, складських об'єктів тощо. Постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання забезпечення провадження господарської діяльності в умовах воєнного стану» від 18 березня 2022 № 314 було передбачено, що у період воєнного стану набуття права на провадження господарської діяльності може набуватись на підставі подання декларації про провадження господарської діяльності (запроваджений заявочний принцип без необхідності отримання відповідних дозвільних документів, ліцензій або інших результатів надання публічних послуг) з початку до Міністерства економіки України (у разі охоронної діяльності до Міністерства внутрішніх справ України), а надалі вже до органів ліцензування. Свого часу суб'єкт господарювання мав змогу подати відповідну декларацію за своїм вибором незалежно від задекларованого (zareestrovano) місцезнаходження (місця проживання), місця провадження господарської діяльності або місцезнаходження відповідного об'єкта [30].

Будь-яка сучасна господарська діяльність підприємства не можлива без банківського обслуговування. При релокації банківські рахунки підприємства залишаються активними, проте банк має бути поінформований про зміну його юридичної адреси та фактичного місцезнаходження, що також пов'язано із здійсненням первинного фінансового моніторингу, передбаченого статтею 9 Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» від 6 грудня 2019 № 361-IX [31]. На практиці деякі підприємства, що мали рахунки у відділеннях банків на тимчасово окупованих територіях, стикнулися з блокуванням доступу до своїх рахунків. Виходом із ситуації було переоформлення рахунку на інше відділення банку в іншій місцевості за заявою суб'єкта господарювання або відкриття нових рахунків. В цілому банківська система України досить швидко адаптувалася, оптимізувавши обслуговування компаній, особливо тих, що були вимушені релокуватися. Зокрема, деякі банківські установи самостійно запропонували клієнтам-юридичним особам замінити фізичне обслуговування через закріплене відділення на сучасну форму - дистанційне обслуговування.

Втім не всі релоковані суб'єкти господарювання одразу змінювали юридичну адресу. Деякі підприємства, розраховуючи на швидке повернення, вирішили зберегти юридичну (податкову) адресу у населеному пункті, з якого відбулася релокація, тоді як у новій територіальній громаді, куди відбулося переміщення, діяли новостворені філії або підприємства продовжували фактично здійснювати господарську діяльність без формального відкриття відокремленого підрозділу в приймаючій громаді.

Законодавство не забороняє таку практику, оскільки підприємство має право здійснювати свою діяльність у будь-якій точці України незалежно від своєї юридичної адреси. Проте такий підхід має низку недоліків, наприклад, можливі труднощі з отриманням кореспонденції (судові повістки, договори, повідомлення чи запити від органів державної влади можуть надходити тільки на юридичну адресу). З огляду на зазначене, переважна частина середніх і великих підприємств у підсумку здійснює перереєстрацію у приймаючій територіальній громаді, змінюючи юридичну адресу. В окремих випадках суб'єкти господарювання застосовують так званий «множинний статус», коли головний офіс переміщується до більш безпечних регіонів України, водночас зберігається чинною попередня юридична адреса та відкриваються філії на випадок можливого повернення після деокупації території. Окремі підприємства зі східних та південних областей, прагнучі забезпечити ефективнішу комунікацію з центральними органами виконавчої влади та міжнародними донорами, відкрили тимчасові офіси у місті Києві, тоді як виробничі потужності розмістили у громадах західних областей [32]. Подібна багаторівнева організаційна управлінська модель засвідчує високу адаптивність бізнесу, проте водночас породжує низку правових питань, пов'язаних із розмежуванням відповідальності та визначенням належної підсудності спорів.

Здебільшого місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування приймаючих громад вимагають від релокованого бізнесу офіційної перереєстрації та зміни юридичної адреси. Такий підхід зумовлений тим, що інструменти місцевої підтримки можуть застосовува-

тися виключно до резидентів відповідної територіальної громади. Крім того, місцева влада зацікавлена у надходженні відповідних податкових та інших обов'язкових платежів до бюджету своєї громади.

Тому постає питання щодо створення Єдиного реєстру переміщених суб'єктів господарювання або запровадження окремого обліку в межах вже існуючого Єдиного державного реєстру. Це дозволить забезпечити системний моніторинг релокованих підприємств, відстежувати їхню діяльність та формувати ефективні механізми державної підтримки, а також донорської.

Наступним важливим аспектом релокації суб'єктів господарювання є розірвання та трансформація зобов'язань. Релокація підприємства зазвичай зумовлює дострокове припинення договірних зобов'язань, пов'язаних із попереднім місцем здійснення своєї економічної діяльності, насамперед договорів оренди виробничих та/чи офісних приміщень, а також земельних ділянок. У випадках, коли орендовані цехи чи офісні приміщення опинилися у зоні бойових дій і стали фактично непридатними для використання, постає питання щодо обов'язку орендаря сплачувати орендну плату. Відповідно до частини шостої статті 762 Цивільного кодексу України, наймач звільняється від плати за користування майном протягом усього часу, коли воно не могло бути використане з причин, за які він не відповідає [33]. Воєнні дії безперечно належать до таких обставин. Отже, якщо приміщення пошкоджене, захоплене окупаційними військами окуповане, знаходиться на тимчасово окупованій території або зоні активних бойових дій або закрите на підставі розпоряджень органів влади, орендар має законне право не здійснювати оплату за відповідний період. Ця норма має імперативний характер і підлягає застосуванню незалежно від наявності чи відсутності у договорі положення про форс-мажор. Судова практика, що сформувалася ще у період проведення антитерористичної операції та операції об'єднаних сил і отримала подальше підтвердження у 2022–2023 роках, виходить із того, що повне звільнення від орендної плати можливе лише за умови доведення орендарем об'єктивної неможливості користування орендованим майном. Наприклад, у своїх правових позиціях Верховний Суд підкреслює необхідність встановлення причинно-наслідкового зв'язку між воєнними діями та несплатою орендної плати. Якщо саме військові дії, оголошена та неоголошена війна, воєнний стан тощо безпосередньо унеможливили використання приміщення, орендар звільняється від відповідальності за невнесення орендних платежів [34]. Натомість сам по собі факт війни або воєнного стану не звільняє автоматично від зобов'язання платити, якщо немає прямої перешкоди (адже здійснити оплату технічно можливо в дистанційному форматі). Тому в окремих договорах передбачається компромісне положення, згідно з яким на період дії форс-мажорних обставин (обставини непереборної сили) нарахування орендної плати призупиняється, однак після відновлення доступу до об'єкта орендар зобов'язується відновити здійснення відповідних платежів. Так чи інакше, більшість підприємств, що релокувалися, вийшли з орендних відносин на старому місці достроково. Юридичне оформлення таких випадків здійснювалося переважно шляхом укладення угоди про розірвання договору за взаємною згодою сторін або, рідше, шляхом односторонньої відмови орендаря з посиланням на неможливість виконання зобов'язань у зв'язку зі знищенням об'єкта оренди (ст. 607 Цивільного кодексу України).

Наступною проблемною сферою в умовах релокації підприємств стали договори поставки і підряду. Переривання виробничого процесу та переїзд підприємства часто призводять до порушення строків виконання комерційних (господарських) договорів, зокрема щодо постачання товарів, виконання робіт чи надання послуг.

В таких ситуаціях сторони посилаються на форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили). Торгово-промислова палата України (далі – ТПП) вже 28 лютого 2022 своїм листом № 2024/02.0-7.1 офіційно визнала військову агресію російської федерації форс-мажорною обставиною (обставиною непереборної сили) для бізнесу, яка настала з 24 лютого 2022. Також ТПП рекомендувала його використовувати всім, хто не може виконати зобов'язання [35]. Слід відзначити, що цей лист істотно спростив процедуру, оскільки на період воєнного стану підприємствам не потрібно отримувати окремих сертифікатів для кожного контракту достатньо послатися на нього (лист) з метою відстрочення виконання зобов'язань. Водночас ТПП наголосила, що зазначений документ не звільняє контрагентів від виконання в цілому, а лише підтверджує наявність надзвичайних обставин. Після завершення воєнних дій або нормалізації ситуації сторони зобов'язані або виконати договірні зобов'язання, або належним чином розірвати договір чи змінити його умови. У практиці поширеним є саме механізм трансформації зобов'язань, коли контракти пе-

реглядаються: за домовленістю сторін подовжуються строки, зменшуються обсяги поставок чи коригуються інші істотні умови. З метою належного договірної врегулювання взаємовідносин сторін доцільним є укладення додаткових угод до чинних договорів, у яких чітко фіксується, що у зв'язку із запровадженням воєнного стану строки виконання зобов'язань підлягають перенесенню, а застосування штрафних санкцій за прострочення виконання виключається або не застосовується у зв'язку з настанням обставин непереборної сили (форс-мажору).

Окрім договірних відносин, істотних змін зазнала також сфера кредитних зобов'язань. Підприємства, які мали банківські кредити, унаслідок релокації та загального економічного спаду часто втрачали можливість своєчасно та належним чином обслуговувати свої боргові зобов'язання. У відповідь на ці обставини на державному рівні було запроваджено низку пом'якшувальних заходів. Зокрема, Національний банк України своєю Постановою «Про деякі питання діяльності банків України та банківських груп» від 25 лютого 2022 № 23 дозволив банкам не враховувати несплату за кредитами як прострочення протягом дії воєнного часу та 30 днів після цього, якщо несплата пов'язана із російською агресією [36]. Додатково багато банківських установ у добровільному порядку оголосили кредитні канікули на кілька місяців у 2022 році [37; 38; 39].

Надалі вже 15 березня 2022 Верховною Радою України було ухвалено Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану» № 2120-IX, який встановлював, що у період дії в Україні воєнного стану позичальник звільнюється від відповідальності, визначеної статтею 625 Цивільного кодексу України, а також від обов'язку сплати на користь кредитодавця (позикодавця) неустойки (штрафу, пені) за прострочення виконання грошового зобов'язання за договором, відповідно до якого позичальнику було надано кредит (позику) банком або іншим кредитодавцем (позикодавцем). Також було встановлено, що неустойка (штраф, пеня) та інші платежі, сплата яких передбачена відповідними договорами, нараховані включно з 24 лютого 2022 року за прострочення виконання (невиконання, часткове виконання) за такими договорами, підлягають списанню кредитодавцем (позикодавцем) [40]. Таким чином, вдалося запобігти хвилі банкрутств через невиконання кредитів. Після поновлення роботи на новому місці підприємства поступово відновлюють платежі, а частину боржників банки рефінансували під державні програми підтримки (наприклад, державна програма «Доступні кредити 5-7-9%») [41].

Водночас поступово формується й судова практика, яка відображає нові реалії виконання зобов'язань під впливом війни. Верховний Суд вже визначився зі своєю позицією, що сертифікат чи лист ТПП сам по собі не є безперечним доказом форс-мажору, він оцінюється судом у сукупності з іншими доказами (фактичними даними про перешкоджання виконанню) [42; 43; 44; 45]. Іншими словами, підприємству у спорі потрібно довести конкретно, як військові події завадили виконати умови конкретного договору. Якщо доведено, суд може звільнити від відповідальності за невиконання договірних зобов'язань або навіть розірвати договір через об'єктивну неможливість його виконання. Наприклад, господарські суди вже розглядають позови про розірвання договорів оренди, поставки, підряду з мотивів знищення майна чи евакуації виробництва. Поряд із цим у практиці застосовуються й альтернативні механізми врегулювання, зокрема реструктуризація та мирові угоди. Учасники правовідносин при релокації нерідко віддають перевагу переговорам замість тривалих судових спорів. Наприклад, орендодавці та орендарі укладають мирові угоди, за якими тимчасово плата не нараховується, договір продовжує діяти, а питання відновлення платежів відкладається до завершення воєнного стану. Постачальники та покупці нерідко досягають домовленостей про реструктуризацію боргу, що передбачає відтермінування платежів або їх поетапне здійснення. У сфері великих інвестиційних проєктів застосовується принцип «*rebus sic stantibus*» (зміни обставин), який дозволяє переглядати умови контрактів з метою їх збереження, а не розірвання. У низці випадків до процесу залучаються третейські посередники чи медіатори, особливо коли мова йде про міжнародні контракти. В Україні діє Закон «Про фінансову реструктуризацію» від 14 червня 2016 № 1414-VIII [46], дію якого було продовжено, що надає можливість боржникам і кредиторам добровільно узгоджувати умови реструктуризації боргів. Такий механізм є важливим інструментом для релокованих підприємств, оскільки дозволяє уникати банкрутства у період дії воєнного стану.

На законодавчому рівні також було встановлено мораторій на відкриття проваджень у справах про банкрутство під час дії воєнного стану та протягом шести місяців після його завершення у визначених випадках. Зокрема, мораторій застосовується, якщо боржник включений до електро-

ного реєстру учасників відбору та виконавців державних контрактів (договорів) та має діючий контракт з державними замовниками у сфері оборони, або якщо вимоги кредиторів не можуть бути задоволені внаслідок збройної агресії, у тому числі через перебування єдиного майнового комплексу боржника на територіях, де ведуться (велися) бойові дії чи на тимчасово окупованих російською федерацією територіях [47]. Це дає їм шанс відновитися на новому місці і виконати зобов'язання пізніше. Підсумовуючи, слід зазначити, що у сфері зобов'язального права релокація актуалізувала застосування інституту форс-мажору та розвиток гнучких механізмів врегулювання. Замість суворого примусу до виконання сторони дедалі частіше орієнтуються на пошук балансу інтересів, прагнучи мінімізувати втрати, зумовлені надзвичайними обставинами, і водночас зберегти можливість подальшої співпраці.

Держава, підтримуючи процес релокації бізнесу, використовує вже наявні інструменти, ефективність яких була підтверджена як в Україні, так і в інших країнах. Одним із таких інститутів є індустріальні парки або спеціальні правові режими, що передбачають функціонування територій із пільговими умовами оподаткування, митного регулювання тощо. Індустріальні парки створюють сприятливі умови для релокації промислових підприємств та відповідно спрощують релокацію промислових підприємств [48; 49]. Так, відповідно до Закону України «Про індустріальні парки» від 21 червня 2012 р. № 5018-VI визначено, що індустріальний (промисловий) парк - це облаштована відповідною інфраструктурою земельна ділянка, у межах якої учасники (резиденти) індустріального парку здійснюють свою господарську діяльність у сфері промислового виробництва [50]. У 2022 році, реагуючи на виклики повномасштабного вторгнення російської федерації, Верховна Рада України ухвалила пакет стимулюючих законів, що ввели преференції для учасників індустріальних парків [51]. Зокрема, для підприємств – резидентів парків передбачено звільнення від податку на прибуток на 10 років, звільнення від імпортного податку на додану вартість та мита на обладнання, компенсацію відсотків за кредитами на розвиток виробництва тощо [52; 53]. Ці заходи були спрямовані на стимулювання розміщення релокованих виробництв у вже існуючих та новостворюваних індустріальних парках. За даними Міністерства економіки, після початку повномасштабної агресії спостерігався суттєвий інтерес бізнесу до використання індустріальних парків як майданчиків для відновлення діяльності, і значну частину потенційних резидентів становили саме підприємства, переміщені із зон бойових дій [54; 55; 56]. Протягом 2022–2023 років кілька десятків релокованих заводів та цехів розмістили виробничі потужності на територіях індустріальних парків у західних регіонах України й скористалися податковими пільгами та готовою інфраструктурою [57]. Дослідники слушно наголошують, що «індустріальні парки створюють базу для сталого довгострокового розвитку промислового потенціалу конкретного регіону, сприяють створенню нових робочих місць, зниженню імпортозалежності, створенню комфортного ділового середовища, підвищенню інтелектуального потенціалу, а також збільшенню податкових надходжень до бюджетів усіх рівнів» [58]. Це сприяє стратегії взаємної вигоди, де бізнес отримує державну підтримку, а регіони – інвестиції та нові робочі місця.

Свого часу в Україні функціонували спеціальні (вільні) економічні зони, однак їх було скасовано ще у 2005 році. Водночас у законодавчому дискурсі періодично порушується питання щодо доцільності створення нових спеціальних економічних зон, які могли б бути орієнтовані на стимулювання післявоєнного відновлення та розвитку економіки [59]. Також ця проблематика залишається у фокусі уваги і вчених [60], оскільки такі зони могли б стати привабливими як для іноземних інвесторів, так і для українських підприємств, що здійснили релокацію. Зокрема, серед пропозицій обговорюється ідея запровадження спеціальної економічної зони на південному сході України після деокупації з метою стимулювання повернення бізнесу та відновлення економічної активності на звільнених територіях. Наразі ці ініціативи залишаються на стадії перспективних планів і не закріплені у нормативно-правових актах.

У сучасних умовах формується ще один вимір проблеми тимчасової зміни юрисдикції – переміщення управлінських команд бізнесу за межі держави (зовнішня, міжнародна релокація). Значна частина власників та топ-менеджменту українських компаній виїхала до країн Європейського Союзу, де засновували нові юридичні особи та перенесли частину операційної діяльності. Так, у 2022 році багато українських ІТ-компаній відкрили офіси у Польщі [61], Португалії та Чехії [62], використовуючи їх як альтернативний центр управління операційною діяльністю для забезпечення безперервності бізнес-процесів та доступу до європейських ринків.

У результаті в окремих компаній фактично виникала подвійна управлінська структура, коли релоковане підприємство продовжувало функціонувати в Україні, а паралельно за кордоном діяла дочірня або новостворена компанія з тим самим власником. Подібні конструкції дозволяли зменшувати ризики, оскільки іноземні структури могли залучати фінансування та страхування, які були і є обмежено доступні в Україні (особливо в перші періоди повномасштабного вторгнення російської федерації), а також забезпечувати стабільніші умови роботи з іноземними контрагентами. Для української економіки таке явище означало частковий відтік бізнес-активності за межі держави. Таким чином, перед державою постав виклик забезпечення збереження економічного потенціалу в межах української юрисдикції та створення стимулів для продовження господарської діяльності саме на території України.

Водночас релокація виходить за межі суто корпоративних інтересів і набуває вагомого публічного виміру. Вона безпосередньо пов'язана з економічною безпекою держави, збереженням зайнятості населення та безперервним функціонуванням критичної інфраструктури. Розглянемо основні з них.

Кожне релоковане підприємство – це збережені чи новостворені робочі місця. Для держави в умовах триваючого повномасштабного вторгнення російської федерації надзвичайно важливим є недопущення суттєвого зростання рівня безробіття. Відтак об'єктом публічного інтересу постає ринок праці та забезпечення соціальної стабільності. У цьому контексті релокація бізнесу стала складовою частиною державно підтримки зайнятості.

Важливим об'єктом публічного інтересу при релокації є також енергетична інфраструктура і доступ до комунікацій. У мирний час підключення нового виробництва до мереж могло тривати місяці, натомість у воєнних умовах було запроваджено механізм прискореного підключення, коли місцеві енергопостачальні компанії зобов'язані були пріоритетно забезпечувати електро- і газопостачання релокованих виробництв, особливо якщо йшлося про стратегічні підприємства або виробництва з безперервним циклом. У постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку визначення та застосування граничних величин споживання електричної потужності» № 600 від 24 травня 2024 р. [63] визначено перелік критично важливих споживачів, яким гарантується пріоритетне електропостачання навіть при відключеннях електроенергії. До них віднесено, зокрема, підприємства оборонного комплексу, підприємства, діяльність яких важлива для продовольчої, економічної чи енергетичної безпеки, та підприємства з неперервним циклом виробництва. Очевидно, багато релокованих виробництв (особливо зі східних областей) підпадають під ці критерії, тому в опалювальний сезон 2022–2023 їм обмежували електропостачання мінімально або взагалі не обмежували. Це дозволило уникнути повторної зупинки виробництва вже через енергетичну кризу, пов'язану з цільовими ворожими обстрілами енергетичної інфраструктури [64; 65]. Також для релокованих підприємств важливим є забезпечення засобами зв'язку. Так, наприклад, на Закарпатті для релокованих ІТ-компаній надаються офісні приміщення та коворкінги, які забезпечені охороною, якісним інтернетом тощо [66]. Усе це демонструє, що об'єктом публічного інтересу в умовах релокації стала робота критичної інфраструктури (енергетичні мережі, зв'язок), а самі підприємства, які виробляють суспільно необхідну продукцію, дедалі частіше розглядаються як її елемент. Водночас окремою проблемою стало забезпечення релокованих бізнесів виробничими приміщеннями. У відповідь на цей виклик органи державної влади та органи місцевого самоврядування розробили низку механізмів підтримки, зокрема у низці регіонів використовувалися вільні площі у державній та комунальній власності (заводські цехи, складські комплекси, комунальні будівлі). Такі об'єкти можуть розглядатися як елементи публічного інтересу, адже їх раціональне використання сприяє відновленню економічної активності. Для систематизації цього процесу Уряд України запровадив цифрову платформу на базі «Prozorro.Продажі», яка дозволяє бізнесу знаходити вільні виробничі площі у різних регіонах [67]. Фактично органи місцевого самоврядування почали активно пропонувати власні ресурси, зокрема земельні ділянки, виробничі корпуси та інші інфраструктурні об'єкти, конкуруючи між собою для спонукання переміщення підприємства саме для їх регіону чи конкретної територіальної громади. Це спричинило важливий побічний ефект. Процес релокації став інструментом регіонального розвитку, зокрема для депресивних територій, які до війни характеризувалися низькою економічною активністю. У результаті в невеликих містах західних областей розпочали роботу виробництва, які раніше там були відсутні, що пожвавило місцеві економіки.

Міжнародна спільнота також внесла суттєвий вклад у збереження українського бізнесу. Наприклад, ще в 2022 Європейський Союз через програму EU4Business (ReACT4UA) започаткував механізми грантової підтримки малого та середнього бізнесу, який зазнав негативного впливу війни, зокрема в регіонах, близьких до лінії фронту [68]. ІОМ реалізувала проект SME Boost, що надає фінансову допомогу до EUR 20 000 підприємствам, які потребують рестарту виробничої діяльності на новому місці [69]. Серед інших ініціатив – гранти до €5000 для мікропідприємців із постраждалих територій у рамках конкурсу EU4Business Grants for Microbusiness [70]. Таким чином, міжнародна підтримка стала одним із ключових інструментів стратегії збереження підприємництва в умовах воєнного конфлікту, підтверджуючи його значення як фундаменту майбутнього економічного відновлення. З гуманітарної точки зору, сприяння у веденні власної справи для внутрішньо переміщених осіб означає зменшення навантаження на благодійні ресурси та пришвидшене соціально-економічне відновлення цих категорій населення. Важливою є також діяльність системи ООН, зокрема, Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй (UNDP) реалізує окремі проекти підтримки релокованого бізнесу. Так, у Грузії за фінансування Уряду ФРН започатковано програму підтримки малих підприємств, створених українськими біженцями, що демонструє міжнародну солідарність та прагнення сприяти сталому розвитку українського бізнесу навіть поза межами держави [71].

Отже, до об'єктів публічного інтересу при релокації бізнесу можна віднести: ринок праці (зайнятість), критичну інфраструктуру (енергетика, транспорт, зв'язок), державний фонд майна (ефективне використання державних та комунальних об'єктів), міжнародну допомогу (як ресурс підтримки економіки). Держава прагне уніфіковано й збалансовано управляти об'єктами релокації, щоби досягти головної мети – збереження економічної стійкості у період війни та створення підґрунтя для післявоєнного відновлення.

Конфлікт приватних і публічних інтересів є однією з характерних проблем процесу релокації бізнесу. У ряді випадків інтереси бізнесу, що переміщується, не збігаються з інтересами держави чи місцевих громад. Так, частина власників підприємств віддає перевагу перенесенню виробничого обладнання за кордон, де забезпечуються безпечніші умови. Як вже підкреслювалось, з позиції держави України це небажано, адже призводить до втрати виробництва та податкових надходжень до бюджетів.

Ще один аспект конфлікту полягає у випадках, коли приватний інтерес отримати вигоду стикається з публічним благом. Деякі підприємства можуть розглядати релокацію як підставу для звільнення від виконання окремих договірних чи інших зобов'язань, посилаючись на форс-мажорні обставини. Це, у свою чергу, може використовуватися для розірвання чинних договорів та укладення нових угод на більш вигідних умовах. З правової точки зору така поведінка кваліфікується як зловживання правом, проте довести наявність подібних мотивів у судовому порядку доволі складно. Держава зацікавлена у запобіганні використанню релокації бізнесу як механізму ухилення від відповідальності. Тому у судовій практиці часто перевіряється, чи дійсно обставини війни унеможливили виконання зобов'язання, чи лише зробили його економічно невикладним. У другому випадку звільнення від відповідальності не надається [72].

Разом із цим проблематика релокації бізнесу виявляє й інші суттєві прогалини правового регулювання, зокрема відсутність чіткого нормативного визначення об'єктів відповідних правовідносин. Наразі у законодавстві не сформульовано легальних дефініцій щодо того, кого слід вважати «релокованим бізнесом» та які його основні активи (об'єкти) беруть участь у процесі. Зокрема, не визначено, чи належать до таких об'єктів нематеріальні активи, як-от торговельні марки чи патенти. Невирішеним залишається і питання втрат, зокрема якщо підприємство здійснило переїзд, але не встигло перевезти архіви або сервери з клієнтськими даними, які були знищені, чи можна розглядати їх як об'єкти релокації та вимагати компенсацію, наприклад, за втрату клієнтського портфеля. Законодавство не дає відповіді й щодо інтелектуальної власності. Так, наприклад, якщо у зоні бойових дій залишалось конструкторське бюро з усією технічною документацією, і постало питання захисту таких напрацювань. Теоретично діє загальний принцип невідчужуваності авторських прав, однак у разі фізичної втрати креслень він виявляється недостатнім. У цьому контексті доцільним видається запровадження норм про державний облік або обов'язкове резервне копіювання критичних технологій у спеціалізованих фондах як елемент їх захисту в умовах війни. Наразі подібні механізми відсутні.

Ще однією неврегульованою сферою є питання повернення підприємств на попередні місця розташування після завершення бойових дій. Попри поширені очікування, що бізнес зможе

відновити діяльність у регіонах, звідки відбувалась первинна релокація, чинне правове поле не передбачає чіткого механізму такого повернення. Залишається відкритим питання, чи матимуть підприємства гарантовані права на відбудовані приміщення та інфраструктуру, а також чи отримають вони пріоритет у післявоєнній відбудові своїх міст у статусі підрядників чи інвесторів. Не менш дискусійним є й сценарій, за якого частина бізнесів остаточно закріпиться на нових місцях, інтегрувавшись у приймаючі громади, які, своєю чергою, можуть бути зацікавлені у їхньому збереженні завдяки пільговим умовам. Таким чином, відсутність законодавчої стратегії реінтеграції релокованих підприємств у регіони походження становить ще одну прогалину правового регулювання, яка наразі перебуває поза активним обговоренням, проте вже потребує наукового та практичного осмислення.

Підсумовуючи, варто зазначити, що діюче нормативне поле не охоплює у повному обсязі всі аспекти об'єктного складу правовідносин релокації. Для усунення прогалин необхідним є ухвалення спеціального закону або ж внесення комплексу системних поправок до чинного законодавства.

Висновки. Аналіз об'єктного складу правовідносин, пов'язаних із релокацією бізнесу, дозволяє зробити низку узагальнень. По-перше, зазначений склад має багаторівневий та комплексний характер. До нього належать матеріальні об'єкти (майно, обладнання, ресурси), трудові об'єкти (праця працівників, робочі місця) та публічні блага (зайнятість, інфраструктура, податковий потенціал регіонів). Релокація в умовах війни охоплює широку систему цивільних, трудових і адміністративних правовідносин, що зумовлює потребу у диференційованому правовому регулюванні кожної з груп об'єктів.

По-друге, об'єкти релокації перебувають у режимі спеціального правового регулювання, обумовленого форс-мажорними обставинами. Визнання воєнних дій обставинами непереборної сили зумовило специфіку виконання договірних зобов'язань (можливість відстрочення повернення майна, призупинення дії договорів), трудових відносин (переведення та призупинення трудових договорів), а також використання публічних ресурсів (безоплатний транспорт, пріоритетне електропостачання). Таким чином, у сфері релокації діють відступи від загальних правових норм, спрямовані на збереження об'єктів та забезпечення їх функціонування.

По-третє, виявлено істотні прогалини у правовому регулюванні. Відсутність єдиного законодавчого акта, що комплексно врегульовував би відносини з релокації бізнесу, а також чітких дефініцій і статусів, ускладнює облік та підтримку переміщених підприємств. Додаткового врегулювання потребують питання державної допомоги, податкових і орендних пільг, а також механізмів повернення підприємств на попереднє місце після завершення воєнних дій.

Узагальнюючи, слід констатувати, що релокація бізнесу постає одним із ключових правових феноменів воєнного часу. Вона водночас продемонструвала гнучкість національного законодавства та його фрагментарність. У цьому контексті доцільним є визначення базової категорії – «правовідносини з релокації бізнесу під впливом економічно-небезпечних подій», під якою слід розуміти врегульовані нормами публічного та приватного права суспільні відносини, що виникають у процесі вимушеного переміщення суб'єктів господарювання, їхнього майна, трудових ресурсів та пов'язаних публічних благ з однієї території на іншу під впливом економічно-небезпечних подій, зокрема воєнних дій, з метою забезпечення безперервності господарської діяльності та захисту економічних інтересів держави, суспільства і бізнесу.

Подальший розвиток цієї сфери вимагає уніфікації процедур, нормативного визначення ключових об'єктів і понять, а також створення цілісної законодавчої основи. До першочергових завдань належить створення Єдиного реєстру переміщених суб'єктів господарювання або запровадження окремого обліку в межах Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань, що забезпечить системний моніторинг діяльності релокованих підприємств і сприятиме формуванню ефективних механізмів державної та донорської підтримки.

Не менш важливим є удосконалення системи соціальних гарантій для працівників релокованих підприємств, включаючи підвищення обсягів і строків виплат допомоги по безробіттю, а також компенсаційні механізми витрат на житло чи надання службових приміщень. Окремої уваги потребує створення державної системи обліку та резервного копіювання критичних технологій як інструмента їхнього захисту. Важливим напрямом є також посилення координаційної функції держави шляхом організації централізованого сервісу підтримки при центральних і місцевих органах влади. Нарешті, доцільним є формування регіональних бізнес-хабів для релокованих під-

приємств (офісних центрів, коворкінгів, індустріальних майданчиків), забезпечених усією необхідною інфраструктурою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Загальна теорія держави і права: Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів/ М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О.В. етришина. Харків: Право, 2009. 584 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI_2009/TEorijaDerjav_2009.pdf.
2. Химич І.Г. Державна програма релокації бізнесу в умовах війни. Scientific Collection «InterConf», (120): with the Proceedings of the 1 st International Scientific and Practical Conference «Recent Advances in Global Science» (August 16-18, 2022). Vilnius: Vaiga, 2022. 11–13 p. URL: https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/38664/1/%d0%ba%d0%be%d0%bd%d1%84%d0%b5%d1%80%d0%b5%d0%bd%d1%86%d1%96%d1%8f_2022_16-18.pdf.
3. Кірін Р.С., Ширшикова Р.М. Правові аспекти вимушеної релокації підприємств в умовах економічного відновлення держави. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2025. № 88 (2). С. 45–56. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.2.6>.
4. Hudima T.S., Yershova Yu.O., Soshnykov A.O.. Business Resilience Through the Lens of Economically Hazardous Events: the Legal Landscape of Ukraine. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2024. Том 31. № 2. С. 187–206. <https://doi.org/10.31359/1993-0909-2024-31-2-187>.
5. Релокація бізнесу в умовах війни: варіанти та покрокова інструкція. URL: <https://ldn.org.ua/consultations/relokatsiia-biznesu-v-umovakh-viyny-varianty-ta-pokroкова-instruktsiia>.
6. Про особливості роботи акціонерного товариства «Укрпошта» в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.03.2022 р. № 305. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/305-2022-%D0%BF>.
7. Про затвердження плану невідкладних заходів з переміщення у разі потреби виробничих потужностей суб'єктів господарювання з територій, де ведуться бойові дії та/або є загроза бойових дій, на безпечну територію: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 25.03.2022 р. № 246-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/246-2022-%D1%80#Text>.
8. Мінекономіки: Що потрібно знати бізнесу про програму релокації підприємств. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/minekonomiki-shcho-potribno-znati-biznesu-pro-programu-relokaciyi-pidpriyemstv>.
9. Про особливості оренди державного та комунального майна у період воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 27.05.2022 р. № 634. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/634-2022-%D0%BF#Text>.
10. Уряд врегулював питання оплати за оренду державного та комунального майна у період воєнного стану. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/uriad-vrehuliuvav-pytannia-oplaty-za-orendu-derzhavnoho-ta-komunalnoho-maina-u-period-voiennoho-stanu>.
11. Про внесення змін до рішення Київської міської ради від 30 березня 2022 року № 4551/4592 «Про деякі питання комплексної підтримки суб'єктів господарювання міста Києва під час дії воєнного стану, введеного Указом Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні», затвердженого Законом України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року № 2102-IX»: Рішення Київської міської ради від 18.05.2023 р. № 6332/6373. URL: <https://kmr.gov.ua/sites/default/files/6332-6373.pdf>.
12. Про звільнення від орендної плати орендарів майна комунальної власності. URL: <https://ternopilcity.gov.ua/vikonavchiy-komitet/rishennya-vikonavchogo-komitetu-2019/62167.html>.
13. Про звільнення від сплати орендної плати за майно комунальної власності Слов'янської міської територіальної громади: Розпорядження начальника Слов'янської міської військової адміністрації від 27.03.2024 р. № 628. URL: <https://docs.slavrada.gov.ua/dt/535627>.
14. За рік війни в більш безпечні регіони релоковано 800 підприємств, – Тетяна Бережна. URL: <https://me.gov.ua/news/detail?lang=uk-ua&id=a700c206-722a-4752-b5bb-78a1063ae9db&title=zarikviinivbilsh>.

15. Кодекс законів про працю України: Кодекс України від 10.12.1971 р. № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/322-08>.
16. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 р. № 2136-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text>.
17. Єршова Ю. О. Класифікація релокації суб'єктів господарювання через призму нормотворчості. *Журнал східноєвропейського права*. 2025. № 136. С. 81–93. <https://doi.org/10.71404/2409-6415.136.10>.
18. Деякі питання виплати допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 р. № 332. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/332-2022-%D0%BF/ed20220320#Text>.
19. Про особливості реалізації державної політики у сферах зайнятості та загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття під час воєнного стану та після його припинення або скасування: Постанова Кабінету Міністрів України від 21.06.2022 р. № 735. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/735-2022-%D0%BF#Text>.
20. Релокація підприємств. URL: <https://dn.gov.ua/ekonomika/malij-ta-serednij-biznes/shchodo-relokatsii-pidpriemstv>.
21. Hudima T., Ustylenko V., Soshnykov A., Olukha V. Housing Reform and Lawmaking in Ukraine: Between European Standards and Domestic Challenges. *European Journal of Sustainable Development*. 2024. Vol. 14. No. 2. P. 841–860. URL: <https://ecsdev.org/ojs/index.php/ejsd/article/view/1726/1673>.
22. Про затвердження Порядку надання роботодавцю компенсації витрат на оплату праці за працевлаштування внутрішньо переміщених осіб внаслідок проведення бойових дій під час воєнного стану в Україні: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 р. № 331. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/331-2022-%D0%BF#Text>.
23. Мінекономіки: Держава виплатила підприємцям компенсацію за працевлаштування понад 11 тисяч внутрішніх переселенців. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/minekonomiky-derzhava-vyplatyla-pidpriyemtsiam-kompensatsiiu-za-pratsevlashtuvannia-ponad-11-tysiach-vnutrishnikh-pereselentsiv>.
24. Підтримка релокованого бізнесу: проблеми, можливості, обговорення. URL: <https://dnpr.dcz.gov.ua/novyna/pidtrymka-relokovanogo-biznesu-problemy-mozhlyvosti-obgovorennya>.
25. Центр зайнятості допомагає релокованим підприємствам з вирішенням питань підбору персоналу. URL: <https://smila-rada.gov.ua/content/centr-zaynyatosti-dopomagaye-relokovanympidpryyemstvam-z-vyrishennyam-pytan-pidboru>.
26. Про гарантії та компенсації при переїзді на роботу в іншу місцевість: Постанова Кабінету Міністрів України від 02.03.1998 р. № 255. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/255-98-%D0%BF#Text>.
27. Our support to the people of Ukraine. URL: <https://www.nestle.com/ask-nestle/our-company/answers/nestle-support-ukraine>.
28. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань: Закон України від 15.05.2003 р. № 755-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15#Text>.
29. Зміни до відомостей про юридичну особу, що містяться в ЄДР, у тому числі змін до установчих документів юридичної особи (крім громадського формування). URL: <https://guide.diia.gov.ua/view/derzhavna-reiestratsiia-zmin-do-vidomostei-pro-iurydychnu-osobu-krim-hromadskoho-formuvannia-ta-relihiinoi-orhanizatsii--shcho-m-7472d45b-ee89-4885-a2ec-af9e5290b4dc>.
30. Деякі питання забезпечення провадження господарської діяльності в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 18.03.2022 р. № 314. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-2022-%D0%BF/ed20250719#Text>.
31. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення: Закон України від 06.12.2019 р. № 361-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text>.
32. Demand increasing for high-quality industrial space in Western Ukraine. URL: <https://europaproperty.com/demand-increasing-for-high-quality-industrial-space-in-the-western-ukraine>.

33. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
34. Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 27.02.2024 р. по справі № 922/2258/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117402250>.
35. Лист Торгівельно-промислової палати України № 2024/02.0-7.1 від 28.02.2022. URL: <https://ucci.org.ua/uploads/files/621cba543cda9382669631.pdf>.
36. Про деякі питання діяльності банків України та банківських груп: Постанова Національного банку України від 25.02.2022 р. № 23. URL: https://bank.gov.ua/ua/legislation/Resolution_25022022_23.
37. Кредити. URL: <https://privatbank.ua/help/credit-holidays>.
38. Банківська система України перестала бути прибутковою після початку війни. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/news/bankovskaya-sistema-ukrainy-perestala-pribylnoy-1651230333.html>.
39. Ощадбанк запроваджує кредитні канікули для клієнтів ММСБ. URL: <https://www.oschadbank.ua/news/osadbank-zaprovadzue-kreditni-kanikuli-dla-klientiv-mmsb>.
40. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 р. № 2120-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2120-20/ed20220315#Text>.
41. Мінфін: За час дії воєнного стану підприємці отримали 60 317 кредитів на 237,5 млрд грн за програмою «Доступні кредити 5-7-9%». URL: https://mof.gov.ua/uk/news/minfin_zachas_dii_voennogo_stanu_pidpriiemtsi_otrimali_60_317_kreditiv_na_2375_mlrd_grn_zaprogramoiu_dostupni_krediti_5-7-9-4780.
42. Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 13.09.2023 р. у справі № 910/7679/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114928509>.
43. Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 07.06.2023 р. у справі № 912/750/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111457121>.
44. Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 07.06.2023 р. у справі № 906/540/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115680867>.
45. Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 02.08.2023 р. у справі № 916/1788/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112607541>.
46. Про фінансову реструктуризацію: Закон України від 14.06.2016 р. № 1414-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1414-19#Text>.
47. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань провадження та застосування процедур банкрутства у період дії воєнного стану: Закон України від 13.07.2023 р. № 3249-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3249-20#Text>.
48. Бойко В., Бойко Л. Індустріальні парки – ефективний механізм залучення інвестицій для відновлення економіки у післявоєнний період. *Економіка та суспільство*. 2023. № 49. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-49-23>.
49. Індустріальні парки спростять релокацію промислових підприємств під час війни і прискорять відновлення економіки після перемоги – Дмитро Кисилевський. URL: <https://zn.ua/ukr/ECONOMICS/industrialni-parki-sprostjat-relokatsiju-promislovikh-pidprijemstv-pid-chas-vijni-i-priskorjat-vidnovlennja-ekonomiki-pislja-peremohi-dmitro-kisilevskij.html>.
50. Про індустріальні парки: Закон України від 21.06.2012 р. № 5018-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5018-17#Text>.
51. Зони преференцій: як індустріальні парки та війна змінюють Україну. URL: <https://indparks.in.ua/novyny/zony-preferenczij-yak-industrialni-parky-ta-vijna-zminyuyut-ukrayinu>.
52. Індустріальні парки в Україні: податкове стимулювання. URL: <https://tax.gov.ua/media-tsentr/novini/638982.html>.
53. Податкові пільги для резидентів індустріальних парків в Україні. URL: <https://mostyska-hub.com/tax-benefits>.
54. Індустріальні парки України. URL: <https://me.gov.ua/view/921b538a-a841-4ede-8a33-29c313b81789>.
55. Євчук Л.А., Гусаков Ю.В. Проблеми розвитку індустріальних парків в Україні. *Інвестиції: практика та досвід*. 2024. №19. С. 47–53. <https://doi.org/10.32702/2306-6814.2024.19.47>.
56. Бум індустріальних парків в Україні: скільки в це інвестовано та чому лише 37 зі 100 гравців приймають резидентів. URL: <https://mind.ua/publications/20285423-bum-industrialnih-parkiv-v-ukrayini-skilki-v-ce-investovano-ta-chomu-lishe-37-zi-100-gravciv-prijmayu>.

57. «Релоковані підприємства хочуть будуватись тут». Що відомо про розвиток індустріального парку на Буковині. URL: <https://suspilne.media/chernivtsi/264569-relokokovani-pidpriemstva-hocut-buduvatis-tut-so-vidomo-pro-rozvitok-industrialnogo-parku-na-bukovinim>.
58. Горностай Н.І., Михальченкова О.Є.. Світовий досвід розвитку індустріальних парків та їхні переваги для розвитку економіки України. *Наука, технології, інновації*. 2022. № 4. С. 45–51. URL: <http://doi.org/10.35668/2520-6524-2022-4-04>.
59. Проект Закону про запровадження спеціального режиму господарської діяльності на території пріоритетного розвитку у Донецькій та Луганській областях. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=73383.
60. Петруненко Я.В. Створення спеціальних (вільних) економічних зон як засіб державного стимулювання економічного розвитку окремих територій. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. Вип. 73. Ч. 1. С. 141–146. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.73.23>.
61. Де в Польщі відкрилося найбільше українських ІТ-компаній та який у них капітал. URL: <https://dou.ua/lenta/news/ukrainian-it-business-in-poland>.
62. Результати спільного дослідження Sayenko Kharenko та Асоціації «IT Ukraine» щодо стану і перспектив релокації ІТ-компаній «Релокація. Новий ІТ-ландшафт України». URL: <https://sk.ua/uk/rezultati-spilnogo-doslidzhennja-sayenko-kharenko-ta-asociacii-it-ukraine-shhodo-stanu-i-perspektiv-relokacii-it-kompanij-relokacija-novij-it-landshaft-ukraini>.
63. Про затвердження Порядку визначення та застосування граничних величин споживання електричної потужності: Постанова Кабінету Міністрів від 24.05.2024 р. № 600. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/600-2024-%D0%BF/ed20240524#Text>.
64. Масовані ракетні обстріли енергетичної інфраструктури. URL: <https://mvs.gov.ua/news/obstrili-energetichnoyi-infrastrukturi>.
65. Стабільне проходження минулої зими – перемога для всієї енергетичної галузі. URL: <https://mev.gov.ua/novyna/stabilne-prokhodzhennya-mynuloyi-zymy-peremoha-dlya-vsiyeyi-enerhetychnoyi-haluzi>.
66. Огляд реалізації програми релокації підприємств в Україні. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/ohlyad-realizatsiyi-prohramy-relokatsiyi-pidpryyemstv-v-ukrayini>.
67. Платформа для релокації бізнесу в безпечніші регіони. URL: https://prozorro.sale/marketplace_landing-page
68. Eu4businesshttps. URL: eu4business.org.ua/en.
69. Sme boost: economic integration of internally displaced persons and business recovery. URL: <https://ukraine.iom.int/sme-boost>.
70. 100 grants of €5,000 each from EU4Business to help Ukrainian microbusiness. URL: <https://euneighbourseast.eu/opportunities/100-grants-of-e5000-each-from-eu4business-to-help-ukrainian-microbusiness>.
71. Celebrating Successful Ukrainian Business Projects in Georgia. URL: <https://www.undp.org/georgia/press-releases/ukrainian-entrepreneurs>.
72. Кібенко О. Практика Верховного Суду щодо форс-мажору та істотної зміни обставин. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2024_prezent/Prezent_for_major_14_06_2024.pdf.